

Κεφάλαιο 5

Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα έως το 1856

*Εισαγωγή*¹

Ο όρος “Ανατολικό Ζήτημα” έχει χρησιμοποιηθεί στην ιστοριογραφία για να δηλωθούν οι διεθνείς συγκρούσεις γύρω από τη θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις σχέσεις της με τις δυνάμεις της Ευρώπης. Αναφέρεται στη χρονική περίοδο των δύομιση αιώνων από την έναρξη της οθωμανικής παρακμής τον 17ο αιώνα ως τη διάλυση της αυτοκρατορίας το 1923: συμβατικά από την απόκρουση της τελευταίας τουρκικής επίθεσης κατά της Βιέννης το 1683 έως τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάννης, της τελευταίας ανάμεσα στις συνθήκες με τις οποίες τερματίστηκε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Ο όρος πρωτοσυναντάται στο διπλωματικό λεξιλόγιο από την εποχή του συνεδρίου της Verona (1822), συνέδριο στο οποίο οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις απλώς αναφέρθηκαν στην ελληνική εξέγερση. Όπως οι περισσότεροι ιστορικοί όροι, προσδιορίζεται από τις αντιλήψεις της εποχής που τον δημιούργησε: στην προκειμένη περίπτωση εκφράζει την ευρωκεντρική

---

1. Αυτό καθώς και τα κεφάλαια 8 και 10 περιέχουν εκτεταμένο υλικό από το άρθρο μου “Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)” στο *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους: διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη, 2008, 119-45, 173-75.

οπτική του 19ου αιώνα. Η οπτική αυτή είχε τουλάχιστον δύο παραδοχές: αφ' ενός ότι το παγκόσμιο πολιτικό επίκεντρο βρισκόταν στην Ευρώπη και ότι οι σχέσεις της Ευρώπης με την Οθωμανική επικράτεια αφορούσαν τα ανατολικά σύνορα της πρώτης, αφ' ετέρου ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία από την δική της πλευρά είχε ένα μόνο σύνορο άξιο ενδιαφέροντος, εκείνο με την Ευρώπη. Η αντίληψη αυτή λοιπόν απέκοπτε την Οθωμανική αυτοκρατορία από την ασιατική της διάσταση, μια αντίληψη καθοριστική για τη μετέπειτα μονομέρεια στην ιστοριογραφία των διεθνών σχέσεων αλλά και την κοινή συνείδηση.

Οι συγκρούσεις και αντιθέσεις μεταξύ των Ευρωπαϊκών δυνάμεων επικεντρώνονταν γύρω από τον έλεγχο του γεωγραφικού χώρου, ο οποίος από το 15ο αιώνα είχε περιέλθει κάτω από τον έλεγχο των Οθωμανών. Οι Ευρωπαϊκές όμως δυνάμεις ενδιαφέρονταν λιγότερο για την οικονομική εκμετάλλευση της περιοχής αυτής και περισσότερο για τα υδάτινα και χερσαία περάσματα προς τα πλούτη της Ασίας, τα οποία περιέκλειε. Τέτοια περάσματα ήσαν ο Δούναβης, η κοιλάδα του Αξιού, το Αιγαίο, ο Βόσπορος και τα Δαρδανέλια, το Σουέζ, η Παλαιστίνη, ο Ευφράτης και τα μεγάλα νησιά της ανατολικής Μεσογείου: η Κρήτη και η Κύπρος. Περιέκλειε επίσης και τους άγιους Τόπους, η ιερότητα των οποίων επέτρεπε κυρίως στη Ρωσία και τη Γαλλία να ενισχύσουν τα ιδεολογικά τους οπλοστάσια εμπλουτίζοντας τους εθνικούς ανταγωνισμούς της περιοχής με θρησκευτικό περιεχόμενο. Καθένα από αυτά τα γεωγραφικά στοιχεία δεν διατηρούσε ανά τους αιώνες την ίδια σημασία, αλλά προσλάμβανε άλλοτε άλλη γεωπολιτική αξία, συναρτημένη με τις γενικότερες εξελίξεις, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Αν μάλιστα η αστάθεια στην περιοχή παρατάθηκε για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα και αν, κατά συνέπεια, το Ανατολικό Ζήτημα απέκτησε τον παροιμιώδη περίπλοκο χαρακτήρα του, τούτο μπορεί να αποδοθεί στην αδυναμία μιας από τις αντίζηλες μεταξύ τους Ευρωπαϊκές δυνάμεις να υποκαταστήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να επιβάλει το δικό της αποκλειστικό έλεγχο και τη σταθερότητα στην περιοχή.

Αλλά και οι δυνάμεις που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις ισορροπίες του Ανατολικού Ζητήματος δεν παρέμειναν σταθερά οι ίδιες. Πρώτες χειρίστηκαν τις ευκαιρίες από την αρχόμενη υποχώρηση της οθωμανικής δύναμης στο τέλος του 17ου αιώνα η Αυστρία, η Ρωσία και η Γαλλία. Η Βρετανία, έχοντας αποκτήσει τη Μινόρκα και το Γιβραλτάρ με τη συνθήκη της Ουτρέχτης το 1713 κυριαρχούσε στη Δυτική Μεσόγειο. Τα συμφέροντά της όμως την υποχρέωσαν να επέμβη και στην Ανατολική Μεσόγειο, όταν η Γαλλία απείλησε τον έλεγχο των εμπορικών δρόμων και την πρόσβαση της Βρετανίας προς την Ινδία καταλαμβάνοντας την Αίγυπτο το 1798. Έτσι οι πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης ήσαν αυτοί που κατέστησαν και τη Βρετανία συντελεστή του Ανατολικού Ζητήματος. Τέλος, η Γερμανία αλλά και η Ιταλία απέκτησαν τη δική τους ανάμειξη στο Ανατολικό Ζήτημα μετά την εθνική τους ενοποίηση και κυρίως μετά την ιμπεριαλιστική στροφή, που σημείωσε η πολιτική τους στο τέλος του 19ου αιώνα.

Οι παραπάνω εξελίξεις δεν μπορούν να απομονωθούν και από τις παράλληλες τεχνολογικές αλλαγές, οι οποίες μεταμόρφωσαν τα μέσα που είχαν στην διάθεσή τους οι ανταγωνιζόμενες δυνάμεις: ξύλινα ιστιοφόρα και μεγάλους στρατούς πεζών και ιππέων στην αρχή της περιόδου, ατμοκίνητους σιδερένιους στόλους, σιδηροδρομικά και τηλεγραφικά δίκτυα έως και αεροπλάνα και τηλέφωνα στο τέλος.

Τη σοβαρότερη διαφοροποίηση στην εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος προκάλεσε η εθνική αφύπνιση πολλών από τις εθνικές ομάδες του γεωγραφικού αυτού χώρου, αφύπνιση σταδιακή, η οποία όμως προσέλαβε ρυθμούς χιονοστιβάδας. Με άλλα λόγια οι προϋπάρχουσες αντιζηλίες των ισχυρών της Ευρώπης για την υπό Οθωμανικό έλεγχο περιοχή απέκτησαν νέες διαστάσεις, ευκαιρίες και κινδύνους, από τη στιγμή, κατά την οποία οι εθνικές αυτές κοινότητες επιζητούσαν να συγκροτήσουν πολιτικά έθνη² με *βιώσιμη κρατική και συμπαγή γεωγραφική*
-----

2. Για τη σημασία των όρων, βλ. το κεφάλαιο 2.

υπόσταση, για την επίτευξη της οποίας μάλιστα έπρεπε να διεκδικήσουν εδάφη και πληθυσμούς από γείτονες με ταυτόσημους στόχους. Το νέο αυτό φαινόμενο παρατηρήθηκε την ίδια ακριβώς εποχή που σημειωνόταν δημογραφική αύξηση και που πλήθη κατοίκων μετακινούνταν προς γεωγραφικές ζώνες παραγωγικότερες για την παγκόσμια οικονομία, δηλαδή πόλεις, πεδινές και παραθαλάσσιες περιοχές.

Η ανταγωνιστική πορεία της συγκρότησης των εθνών της περιοχής δεν μπορούσε παρά να εξελιχθεί με τη στρατολόγηση και την ενσωμάτωση όλων των κοινωνικών στρωμάτων στην πολύπλοκη πολιτική αντιπαράθεση με ηθικό έρεισμα τις εθνικές ιδεολογίες. Οι παλαιότερες εθνικές ομάδες, οι οποίες ήσαν οργανωμένες σε κοινωνικά δίκτυα (εμπορικά, εκπαιδευτικά, εκκλησιαστικά, νομαδικά κλπ.), υποχρεώθηκαν να αναδιαταχθούν στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε συμπαγείς και αποκλειστικές γεωγραφικές επικράτειες και ταυτόχρονα να ενσωματώσουν πολυπληθείς κοινωνικές ομάδες (π.χ. χωρικούς, μέλη της διοίκησης), οι οποίες έως τότε βρίσκονταν έξω από τα παραδοσιακά δίκτυα. Ακριβώς λοιπόν επειδή η κρίση βιώθηκε από τους ανθρώπους της περιοχής, όχι ως ένα απλό φαινόμενο αυτοπροσδιορισμού, αλλά ως υπέρτατη υπόθεση ταυτότητας, ο καθολικός, λαϊκός χαρακτήρας της κρίσης των εθνικών ταυτοτήτων κατέληξε στην τελευταία, οξύτερη και αιματηρότερη φάση του Ανατολικού Ζητήματος.

Στη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης οι Έλληνες απέκτησαν το προβάδισμα έναντι των άλλων εθνοτήτων, προβάδισμα με πολλαπλασιαστικές συνέπειες, που η σημασία του είναι δύσκολο να υπερτονιστεί. Το πλεονέκτημα των Ελλήνων ήταν χρονολογικό αλλά και επικοινωνιακό: αφ' ενός ξεκίνησαν ενωρίτερα, αφ' ετέρου είχαν στη διάθεσή τους τη γλώσσα της υψηλής παιδείας, η οποία συγκροτούσε τα εκπαιδευτικά και τα θρησκευτικά δίκτυα της περιοχής.

Η δημιουργία εθνικών κρατών στη νοτιοανατολική Ευρώπη ξεκίνησε μετά από την σαρωτική εμπειρία των πολέμων της Γαλλικής Επανάστασης που άφησε τις

ευρωπαϊκές ηγεσίες αποφασισμένες να μην επιτρέψουν σε επαναστατικά κινήματα να προκαλέσουν ξανά αποσταθεροποίηση και πανευρωπαϊκή πολεμική ανάφλεξη. Για να προλάβουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο εγκαινίασαν ένα άτυπο όργανο επίλυσης των διεθνών προβλημάτων μέσω διασκέψεων των μεγάλων δυνάμεων στο πλαίσιο στο διεθνές σύστημα που δημιούργησε το συνέδριο της Βιέννης. Το άτυπο αυτό όργανο ονομάστηκε Συμφωνία της Ευρώπης (Concert of Europe), η δε συγκρότησή του καθοριζόταν από τις εκάστοτε *de facto* ισχυρές δυνάμεις της Ευρώπης. Μέσα από πολυμερείς διασκέψεις και συμφωνίες η Ευρωπαϊκή Συμφωνία κατόρθωσε να αποτρέψει τη γενικευμένη ευρωπαϊκή σύρραξη για ένα αιώνα, δηλαδή μέχρι την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου το 1914, παρά τις κοσμογονικές αλλαγές και τις επιμέρους πολεμικές συγκρούσεις, που γνώρισε η ευρωπαϊκή ήπειρος σ' αυτό το διάστημα.

Εξάλλου, μετά το συνέδριο της Βιέννης το 1815, το οποίο αποσκοπούσε να θεμελιώσει τη νέα ευρωπαϊκή τάξη, οι δύο ισχυροί αντίπαλοι για την κυριαρχία στη διεθνή σκηνή, ήσαν οι νικητές των ναπολεοντείων πολέμων Βρετανία και Ρωσία. Η πρώτη διέθετε αδιαμφισβήτητη κυριαρχία στη θάλασσα, ενώ η δεύτερη διεκδικούσε πρωταρχική θέση ως ηπειρωτική δύναμη. Από τα άλλα μέλη της Συμφωνίας της Ευρώπης η μεν Γαλλία διατηρούσε το παλαιότερο ενδιαφέρον της για επέκταση της επιρροής της στη Μεσόγειο, ενώ η Πρωσία και η Αυστρία δεν ενδιαφέρονταν ακόμη τόσο για την ίδια την περιοχή, όσο για τη διατήρηση της ευρωπαϊκής σταθερότητας. Γι' αυτό το λόγο η Πρωσία και η Αυστρία ακολουθούσαν συντηρητική πολιτική, τουλάχιστον έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Το Ανατολικό Ζήτημα μετά το συνέδριο της Βιέννης εξελίχθηκε κάτω από τις νέες αυτές συνθήκες.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι το "Ανατολικό Ζήτημα" χαρακτηρίζεται από μεγάλη χρονική διάρκεια. Ακριβώς όμως εξ αιτίας της εξαιρετικής του ρευστότητας και των διαπλεκόμενων παραμέτρων που το συνθέτουν, το Ανατολικό

Ζήτημα, αλλά και η θέση της Ελλάδας μέσα σ' αυτό, δεν μπορούν να μελετηθούν μόνο διαχρονικά, καθώς προσδιορίζονται απόλυτα από ταυτόχρονες εξελίξεις σε όλο τον κόσμο. Το Ανατολικό Ζήτημα απέβη το κατ' εξοχήν ιστορικό παράδειγμα άσκησης διεθνούς ισορροπίας δυνάμεων.

Η δημιουργία του Ελληνικού κράτους

Η εξέγερση των Ελλήνων απασχόλησε ελάχιστα τις μεγάλες δυνάμεις στο συνέδριο του Laibach το 1821 και στο συνέδριο της Verona τον Αύγουστο του 1822. Η Ελληνική Επανάσταση όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί παρά έμμεσο επακόλουθο του Ανατολικού Ζητήματος καθώς, σε αντίθεση με την εξέγερση του 1770, δεν φαίνεται να είχε υποκινηθεί από καμιά μεγάλη δύναμη. Ο καγκελάριος της Αυστρίας Metternich πέτυχε μάλιστα να αποθαρρύνει τον τσάρο Αλέξανδρο Α', τον θεμελιωτή της Ιεράς Συμμαχίας, από κάθε σκέψη υποστήριξης των Ελλήνων. Ο τσάρος φρόντισε να πάρει τις αποστάσεις του από τους επαναστάτες, όταν καταδίκασε την εξέγερση του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Από τη στιγμή όμως που εξερράγη, η Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσε το πιο οξύ πρόβλημα του Ανατολικού Ζητήματος, ανάλογο με εκείνα που δημιουργούσαν εθνικές εξεγέρσεις σε άλλες περιοχές της Ευρώπης την ίδια εποχή, δηλαδή στην Ιταλία, Ισπανία, Πολωνία και Βέλγιο, αλλά και στη Νότια Αμερική, και τα οποία απειλούσαν με αποσταθεροποίηση τη διεθνή τάξη. Αλλά και από την πλευρά των επαναστατημένων Ελλήνων ορισμένοι ηγέτες, ενήμεροι των ευρωπαϊκών εξελίξεων, όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, είχαν επίγνωση του ανταγωνισμού μεταξύ Βρετανίας και Ρωσίας και είχαν την πρόθεση να τον αξιοποιήσουν.

Από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις εκείνη, που πραγματοποίησε πρώτη μεταστροφή της πολιτικής της σχετικά ευνοϊκή προς τους Έλληνες, ήταν η Βρετανία. Το Νοέμβριο του 1822, προκειμένου να προστατεύσει τα εμπορικά της πλοία από τις πειρατικές επιδρομές των Ελλήνων, αναγνώρισε *de facto* τους Έλληνες ως

εμπολέμους προβαίνοντας σε αναγνώριση του ναυτικού αποκλεισμού, που είχαν επιβάλει οι Έλληνες στα υπό οθωμανικό έλεγχο λιμάνια των επαναστατημένων περιοχών. Έπαινε δηλαδή η Βρετανία να τους θεωρεί στασιαστές κατά της νομιμότητας της Πύλης, αλλά διατήρησε την ουδετερότητά της απέναντι στις δύο πλευρές.

Στη συνέχεια, η βρετανική πολιτική απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση είχε ένα κεντρικό στόχο: να μη βοηθήσει ούτε τους Έλληνες ούτε την Πύλη, αλλά να εμποδίσει τη Ρωσία να εκμεταλλευτεί μόνη της την αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να δράσει η Ρωσία ως προστάτιδα των ομόδοξών της Ελλήνων και να αποκτήσει έτσι εδαφικό έρεισμα στην ανατολική Μεσόγειο. Αυτή ήταν η πολιτική του George Canning (1770 - 1827), βρετανού υπουργού εξωτερικών μεταξύ 1822 και 1827 και πρωθυπουργού για το σύντομο διάστημα ως το θάνατό του τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Η πολιτική αυτή εκδηλώθηκε με ξεκάθαρο τρόπο από το 1825, όταν η Ελληνική Επανάσταση φαινόταν να ηττάται από τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις του Ιμπραήμ, γιού του κυβερνήτη της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, και να παρουσιάζεται εντονότερη η ανάγκη συνδιαλλαγής των δύο εμπολέμων. Ας σημειωθεί ότι την Αίγυπτο κυβερνούσε ο Μεχμέτ Αλή υπό την κυριαρχία του Σουλτάνου, αλλά κάτω από την επιρροή της Γαλλίας, η οποία είχε αναλάβει την αναδιοργάνωση του αιγυπτιακού στρατού. Η επιτυχία στην εφαρμογή της πολιτικής του Canning συνετέλεσε ώστε, με δεδομένη τη διεθνή κρίση, που δημιούργησε ο αιματηρός απελευθερωτικός πόλεμος, το ελληνικό κράτος να γεννηθεί ως αποτέλεσμα συμβιβασμού μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων στο ελάχιστο σημείο, στο οποίο αυτές συμφώνησαν να σταθεροποιήσουν την κατάσταση.

Ο Canning διαμόρφωσε μια ξεχωριστή τάση στη βρετανική εξωτερική πολιτική. Σύμφωνα με τις απόψεις του η Βρετανία είχε συμφέρον να στηρίξει τη δημιουργία ανεξάρτητων εθνικών κρατών, από τα οποία προσδοκούσε με τη σειρά

τους θα ήσαν φιλικά προς τη Βρετανία. Όπως μάλιστα είπε στο βρετανικό κοινοβούλιο το 1826 αναφερόμενος στην αναγνώριση ανεξάρτητων κρατών της Λατινικής Αμερικής το Δεκέμβριο 1824, *"Δημιούργησα τον Νέο Κόσμο για να αποκαταστήσω την ισορροπία του Παλαιού."*³

Η πολιτική κρίση, που δημιούργησαν στην επαναστατημένη Ελλάδα οι στρατιωτικές επιτυχίες του Ιμπραήμ, προκάλεσε τον Αύγουστο του 1825 την υποβολή της ελληνικής αίτησης προστασίας προς τη Βρετανία, για την υπαγωγή δηλαδή των Ελλήνων σε καθεστώς όμοιο με εκείνο, που ίσχυε για τα Ιόνια νησιά.⁴ Η Βρετανία αποποιήθηκε το αίτημα των Ελλήνων, καθώς δεν ήθελε να αναλάβει μονομερή δράση εναντίον της Πύλης και έτσι να προκαλέσει αντίστοιχη μονομερή αντίδραση της Ρωσίας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ή στον Καύκασο, τα κυριότερα σημεία των ρωσοτουρκικών προστριβών. Μετά τη βρετανική απόρριψη, ανάλογα έγγραφα υποβλήθηκαν και στη γαλλική και τη ρωσική αυλή, και αυτά με το ίδιο αποτέλεσμα.

Η βρετανική στάση αναμονής απέναντι στο ελληνικό ζήτημα τερματίστηκε με το θάνατο του τσάρου Αλέξανδρου Α' και την άνοδο στο ρωσικό θρόνο του αδελφού του Νικόλαου Α', ο οποίος έδειχνε διατεθειμένος να επιδιώξει μονομερή επίλυση των ρωσικών διαφορών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Canning αντέδρασε στέλνοντας πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη τον εξάδελφό του Stratford Canning (1786-1880) και ειδικό απεσταλμένο στην Πετρούπολη τον δούκα του Wellington (1769-1852) για συνομιλίες με τη ρωσική κυβέρνηση.

Αποτέλεσμα των βρετανο-ρωσικών συνομιλιών ήταν το πρωτόκολλο της Πετρούπολης της 4 Απριλίου 1826 (νη), η πρώτη διπλωματική συμφωνία για τη

---

3. Στα αγγλικά "I called the New World into existence to redress the balance of the Old."

4. Το αίτημα έχει ονομαστεί "Πράξη υποτέλειας."

λύση του ελληνικού ζητήματος. Το πρωτόκολλο της Πετρούπολης όριζε την ανάληψη μεσολάβησης μεταξύ Ελλήνων και Πύλης εκ μέρους της Ρωσίας και της Βρετανίας για τον τερματισμό των συγκρούσεων και για τη δημιουργία ελληνικής επικράτειας φόρου υποτελούς υπό την κυριαρχία της Πύλης. Σχετικά όμως με τη διασφάλιση των μελλοντικών όρων της ειρήνευσης με διεθνείς εγγυήσεις η Βρετανία αρνείτο ρητά την ανάληψη τέτοιας υποχρέωσης σύμφωνα με πάγια τακτική της. Με την πρώτη αυτή μεταξύ τους συμφωνία λοιπόν η Ρωσία απομακρυνόταν μεν από την πολιτική του Metternich, δηλαδή των συντηρητικών μοναρχιών, της Πρωσίας και της Αυστρίας, αλλά η Βρετανία προλάμβανε κάποια μονομερή ρωσική ενέργεια στην ελληνική υπόθεση. Καθώς μάλιστα αρνείτο την ανάληψη εγγυήσεων, η Βρετανία επιζήτησε τη συμμετοχή στη συμφωνία και άλλων από τις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, από τις οποίες μόνη η Γαλλία ανταποκρίθηκε. Οι Γάλλοι είχαν άλλωστε ήδη εκδηλώσει ενδιαφέρον για τις ελληνικές υποθέσεις με προώθηση των γαλλικών συμφερόντων στον οικονομικό και στρατιωτικό τομέα στην επαναστατημένη Ελλάδα, αλλά με ανεπίσημο τρόπο. Έτσι η Γαλλία αποτέλεσε τον τρίτο σύμμαχο, που συνυπέγραψε τη συνθήκη του Λονδίνου της 6 Ιουλίου 1827 (νη).⁵

Οι όροι της συνθήκης αυτής προέβλεπαν τη δημιουργία ελληνικής επικράτειας φόρου υποτελούς στην Πύλη (άρθρο 2), την ανάληψη μεσολαβητικού ρόλου εκ μέρους της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας με την υποχρέωση να επιβάλουν την ανακωχή στην Πύλη (άρθρο 1). Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή τα όρια της ελληνικής επικράτειας θα καθορίζονταν μετά από διαπραγματεύσεις (άρθρο 3). Οι

---

5. Στους λόγους για τον τερματισμό του πολέμου, το προοίμιο της συνθήκης αναφέρει την ανησυχία των τριών δυνάμεων για την αιμορραγία ενός χριστιανικού λαού και στην επιθυμία τους να ελεγχθεί η εκτεταμένη πειρατεία, που ανθούσε στο Αιγαίο και έβλαπτε το διεθνές εμπόριο.

όροι των εγγυήσεων για την κατοχύρωση της συμφωνίας παρέμεναν ασαφείς και προαιρετικοί για τις τρεις δυνάμεις. Σύμφωνα με το άρθρο 6 της συνθήκης:

Αι συμφωνίαι του συμβιβασμού και ειρήνης, αι οποίαι τελευταίον ήθελον εγκριθή μεταξύ των διαφερομένων μερών, θέλουν ασφαλισθή δια της εγγυήσεως εκείνων των Δυνάμεων από τας υπογραφούσας την παρούσαν συνθήκην, αι οποίαι ήθελον κριθή ωφέλιμοι ή ικαναί (αίτινες ήθελον θεωρήσει λυσιτελής ή δυνατόν) να δεχθώσιν αυτήν την υποχρέωσιν. Το είδος των αποτελεσμάτων αυτής της εγγυήσεως θέλει γενή αντικείμενον επομένων συμφωνιών μεταξύ των Υψηλών Δυνάμεων.

Η συνθήκη του Λονδίνου επέβαλε όμως στις τρεις μεγάλες δυνάμεις να αναθέσουν στους στόλους τους την απομάκρυνση των αιγυπτιακών στρατευμάτων του Ιμπραήμ από την Πελοπόννησο (πρόσθετο μυστικό άρθρο). Σ' αυτή τους την προσπάθεια ο βρετανικός, ο γαλλικός και ο ρωσικός στόλος κατέστρεψαν ουσιαστικά τον αιγυπτιακό και τουρκικό στόλο στη ναυμαχία του Ναβαρίνου τον Οκτώβριο του 1827, μια αιφνιδιαστική πολεμική πράξη, η οποία συνιστά στροφή στην τύχη του Ελληνικού ζητήματος.

Ο θάνατος του George Canning τον Αύγουστο 1827 και η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον δούκα του Wellington τον Ιανουάριο του 1828 έριξαν τη Βρετανία σε μια περίοδο διπλωματικής αδράνειας, ενώ ταυτόχρονα η Γαλλία καλλιεργούσε την επιρροή της στην Ελλάδα με το εκστρατευτικό σώμα υπό τον γάλλο στρατηγό Maison (1770-1840), που είχε αναλάβει την εκκαθάριση των φρουριών του Μοριά από τον αιγυπτιακό στρατό. Ταυτόχρονα οι πρέσβεις των τριών δυνάμεων συνεδρίαζαν σε διάσκεψη στο Πόρο και επικοινωνούσαν με τον Κυβερνήτη Καποδίστρια για τη χάραξη των συνόρων και τους άλλους όρους της συμφωνίας με την Πύλη.

Η Ρωσία αντίθετα, χρησιμοποίησε την ευκαιρία για να επιλύσει τις εκκρεμότητές της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα, το 1826 η Βρετανία είχε αφήσει τη Ρωσία να επιβάλει τη θέλησή της στην Πύλη, με τη ρωσοτουρκική συνθήκη του Akkerman, σχετικά με τις λοιπές ρωσοτουρκικές διαφορές, που αφορούσαν αφ' ενός την εφαρμογή της συνθήκης του Βουκουρεστίου του 1812 για τη Σερβία και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, αφ' ετέρου τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ρωσίας στον Καύκασο. Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος που εξερράγη τον Απρίλιο του 1828 προκλήθηκε από την άρνηση της Πύλης να εφαρμόσει την εν λόγω συνθήκη. Ας σημειωθεί ότι η περιοχή του Καυκάσου δεν είχε ακόμη τη γεωπολιτική σημασία για τη Βρετανία, που απέκτησε αργότερα.

Από την τελική επικράτηση των ρωσικών όπλων το Σεπτέμβριο του 1829 προήλθε η συνθήκη της Αδριανουπόλεως (14 Σεπτεμβρίου 1829 νη), με την οποία η Ρωσία επέβαλε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να αναγνωρίσει την κυριαρχία της στον Καύκασο, την αυτονομία των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και να αποδεχθεί τους όρους της συνθήκης του Λονδίνου του 1827 για την Ελλάδα. Ο φόβος όμως μήπως η Ελλάδα γίνει ρωσικός δορυφόρος υποχρέωσε τη Βρετανία να μεταβάλει στάση στο ελληνικό ζήτημα και να υποστηρίξει πλήρη ανεξαρτησία για το νέο κράτος. Οι νέοι όροι διατυπώθηκαν στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3 Φεβρουαρίου 1830 (νη), ημερομηνία που θεωρείται ως ο χρόνος της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Το πρώτο άρθρο ορίζει: *"Η Ελλάς θέλει σχηματίσει έν Κράτος ανεξάρτητον και θέλει χαίρει όλα τα δίκαια πολιτικά, διοικητικά και εμπορικά τα προσπεφυκότα εις εντελή ανεξαρτησίαν."* Το κράτος θα ήταν μοναρχικό με ηγεμόνα, που δεν θα ήταν μέλος των βασιλικών οικογενειών των τριών δυνάμεων, που διαχειρίζονταν την ελληνική υπόθεση (άρθρο 2), προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν τα σημεία προστριβών ανάμεσά τους. Η συνθήκη έδινε διορία ενός έτους στους κατοίκους της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να πουλήσουν την ιδιοκτησία τους και να μετεγκατασταθούν στην άλλη χώρα (άρθρο 6).

Σε σχέση με τις εγγυήσεις το άρθρο οκτώ ξεκαθάριζε το δυνητικό χαρακτήρα τους και μετέθετε τη λύση του ζητήματος σε μεταγενέστερη διεθνή συνθήκη:

Εκάστη των Τριών Αυλών φυλάττει την δια του έκτου άρθρου της συνθήκης της 6 Ιουλίου εξασφαλιζομένην εξουσίαν, του να εγγυάται περί του όλου των προηγουμένων συμβιβασμών και άρθρων. Αι περί εγγυήσεως πράξεις, εάν γενώσι, θέλουν συνταχθή χωριστά. Η ενέργεια και το αποτέλεσμα των διαφόρων αυτών πράξεων θέλουν γενή, κατά συνέπειαν του άνω ειρημένου άρθρου, το αντικείμενον μεταγενεστέρων συνθηκών των Υψηλών Δυνάμεων. Το Πρωτόκολλο της 3 Φεβρουαρίου 1830 καθόριζε τα όρια του βασιλείου με βάση προγενέστερο πρωτόκολλο (22 Μαρτίου 1829) αλλά με εδαφική μείωση στο βόρειο σύνορο. Δηλαδή, αντί της αρχικής, βορειότερης γραμμής Αμβρακικού-Παγασιτικού οριζόταν ως σύνορο η γραμμή Ασπροπόταμου-Μαλιακού (άρθρο 2). Έτσι το νέο βασίλειο θα περιλάμβανε την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια, τις Κυκλάδες και τις Βόρειες Σποράδες, αλλά όχι τη Σάμο και την Κρήτη.

Οι εσωτερικές αναταραχές στην Ελλάδα μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια στο Ναύπλιο στις 27 Σεπτεμβρίου / 9 Οκτωβρίου 1831 και η δυσκολία στην ανεύρεση κατάλληλου πρίγκηπα για να αναλάβει το ελληνικό στέμμα, αλλά και η στροφή του ενδιαφέροντος των μεγάλων δυνάμεων προς τον αγώνα των Βέλγων για ανεξαρτησία, παρέτειναν την οριστική συνθήκη, που τελικά υπογράφηκε την 7 Μαΐου 1832 (νη) στο Λονδίνο μεταξύ Βρετανίας, Γαλλίας, Ρωσίας και του βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας, κηδεμόνα του ανήλικου, δευτερότοκου, γιού του Όθωνα, που δεχόταν το θρόνο της Ελλάδας ως "Όθων, βασιλεύς της Ελλάδος" (άρθρα 1-3). Το θρησκευτικό δόγμα του ρωμαιοκαθολικού βασιλιά επρόκειτο να δημιουργήσει προβλήματα στη σχέση του με τους νέους υπηκόους του. Σύμφωνα με τη συνθήκη ο ανήλικος Όθων θα συνοδευόταν από τριμελή αντιβασιλεία, που θα ασκούσε

καθήκοντα βασιλέα μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα, ενώ τα μέλη της θα διορίζε ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας (άρθρο 10). Το άρθρο 4 επαναλαμβάνει την αοριστία των προηγούμενων διεθνών πράξεων σχετικά με τις εγγυήσεις:

Η Ελλάς υπό την κυριαρχίαν του Πρίγκηπος Όθωνος της Βαυαρίας και την εγγύησιν των τριών αυλών, θέλει αποτελή κράτος μοναρχικόν ανεξάρτητον, ως τούτο ορίζεται υπό του κατά την 3 Φεβρουαρίου 1830 υπό των ρηθισών τριών Αυλών υπογραφέντος Πρωτοκόλλου, και υπό τε της Ελλάδος και της Οθωμανικής Πύλης παραδεχθέντος.

Οι κυβερνήσεις των τριών δυνάμεων θα αναλάμβαναν να εγγυηθούν δάνειο προς την Ελλάδα μέχρι εξήντα εκατομμυρίων φράγκων (άρθρο 12).⁶ Στρατιωτικό σώμα από Βαυαρούς στρατιώτες έως 3,500 ανδρών θα ερχόταν στην Ελλάδα για να αντικαταστήσει τα συμμαχικά στρατεύματα μαζί με Βαυαρούς αξιωματικούς για την οργάνωση εθνικού στρατού (άρθρα 14-15). Επίσης οι τρεις δυνάμεις αναλάμβαναν να μεριμνήσουν ώστε να αναγνωρισθεί το κράτος, με τα σύνορά του, και ο βασιλιάς του από τα άλλα κυρίαρχα κράτη (άρθρα 6-7).

Μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης το Σεπτέμβριο 1829 σημειώνεται μεταβολή στην εξωτερική πολιτική της Ρωσίας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Ρωσία πλέον παύει να επιδιώκει τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης και να φοβάται μήπως η αποσταθεροποίηση της θέσης της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας επιφέρει παρέμβαση της Βρετανίας και είσοδο της τελευταίας στη Μαύρη θάλασσα. Η απαγόρευση διέλευσης όλων των πολεμικών πλοίων σε περίοδο ειρήνης από τα Στενά είχε επιβληθεί από τη Βρετανία με την ειρήνη των Δαρδανελίων του 1809. Η Ρωσία θεωρούσε όμως τώρα ότι η σταδιακή

---

6. Για λεπτομέρειες βλ. παρακάτω.

εξασθένιση της αυτοκρατορίας θα απέβαινε υπέρ των ρωσικών συμφερόντων. Η νέα ρωσική πολιτική έναντι της Πύλης κατέστησε εφικτή ακόμη και τη συνεργασία μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αντίστοιχα δε, άρχισε να αναμορφώνεται και η βρετανική πολιτική κάτω από την ευθύνη του νέου υπουργού εξωτερικών λόρδου Palmerston (1784 - 1865), από το Νοέμβριο 1830, ο οποίος μάλιστα υιοθετούσε τις αντιλήψεις του Canning σχετικά με τη σημασία για τα βρετανικά συμφέροντα ίδρυσης συνταγματικών κρατών. Για τον Palmerston η ενίσχυση του ελληνικού βασιλείου με τη σχετική επαύξηση των συνόρων του (με δυτικό άκρο τον Αμβρακικό κόλπο), που επιτεύχθηκε με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης της 21 Ιουλίου 1832 (νη) μεταξύ της Πύλης και των τριών συμμάχων, δηλαδή της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, αλλά και η λύση της εκκρεμότητας της επιλογής μονάρχη για την Ελλάδα, θα καθιστούσε το νέο κράτος λιγότερο πρόχειρο σε ρωσικές πιέσεις.⁷

-----

7. Η τελική διευθέτηση της πρώτης συνοριακής γραμμής μεταξύ ελληνικού κράτους και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά από σειρά πρωτοκόλλων και καταβολή αποζημίωσης για την περιοχή του Ζητούνιου (Λαμίας) της Φθιώτιδας προς το οθωμανικό δημόσιο, ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο 1832 και κάλυπτε τη γραμμή από τον Αμβρακικό ως τον Παγασητικό κόλπο. Έτσι η μεν Άρτα παρέμενε στα οθωμανικά εδάφη ενώ το Ζητούνι (Λαμία) ήταν ελληνικό. Για χάρτη της εποχής, βλ. για παράδειγμα:

http://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~21857~680013:Neueste-Karte-von-Griechenland---wi?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=q:greece%2B1850;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No;lc:RUMSEY~8~1&mi=12&trs=16

Πίνακας 1: Χρονολόγιο διεθνών πράξεων ίδρυσης Ελληνικού κράτους (νη)

1826, 4 Απριλίου	Πρωτόκολλο Πετρούπολεως
1827, 6 Ιουλίου	Συνθήκη Λονδίνου
1829, 14 Σεπτεμβρίου	Συνθήκη Αδριανουπόλεως
1830, 3 Φεβρουαρίου	Πρωτόκολλο Λονδίνου
1832, 7 Μαΐου	Συνθήκη Λονδίνου
1832, 21 Ιουλίου	Συνθήκη Κωνσταντινουπόλεως

Ο Ελληνικός αλυτρωτισμός και η Ανατολική Μεσόγειος (1832-1856)

Η βιωσιμότητα του ελληνικού βασιλείου το 1833 ήταν προβληματική, γεγονός που ενείχε κίνδυνο αποσταθεροποίησης της περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου. Θεμελιώθηκε λοιπόν σε διεθνείς συμφωνίες, οι οποίες διασφάλιζαν την επιτήρησή του από τις μεγάλες δυνάμεις. Ταυτόχρονα η δυνατότητα του ελληνικού βασιλείου να διαχειριστεί αυτόνομα τη νέα θέση του ελληνισμού αλλά και την ίδια του την κρατική συγκρότηση, ήταν εξαιρετικά περιορισμένη: η ελληνική δημόσια οικονομία βασίστηκε στο δάνειο των 60 εκατομμυρίων φράγκων, το οποίο έλαβε το 1833 από τον τραπεζικό οίκο του Λονδίνου Rothschild με την εγγύηση των τριών μεγάλων δυνάμεων, και το οποίο πραγματοποιείτο σε τρεις σειρές, την καθεμιά των είκοσι εκατομμυρίων. Σύμφωνα μάλιστα με τη Συνθήκη του Λονδίνου της 7 Μαΐου 1832, με την οποία τοποθετήθηκε ο Όθων στον ελληνικό θρόνο, κάθε μία από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις θα αναλάμβανε να εγγυηθεί το ένα τρίτο κάθε σειράς. Μετά τη χορήγηση της πρώτης σειράς, οι υπόλοιπες δύο σειρές θα πραγματοποιούντο μετά από εκτίμηση των ελληνικών αναγκών από τις τρεις δυνάμεις. Το ελληνικό κράτος ήταν υποχρεωμένο να θέσει στην εξυπηρέτηση του δανείου τα πρώτα έσοδά του, υποχρέωση της οποίας την εκτέλεση θα επιτηρούσαν "οι διπλωματικοί αντιπρόσωποι των τριών Αυλών." Το τίμημα της βιωσιμότητας είναι επομένως προφανές.

Η επιτήρηση των τριών δυνάμεων πάνω στις εσωτερικές εξελίξεις της Ελλάδας στηρίχθηκε σε σημαντικό βαθμό στον έλεγχο κάθε μιας πάνω στο ένα τρίτο αυτού

του δανείου, το οποίο αποτελούσε την πιο κρίσιμη πηγή ζωής για το ελληνικό κράτος. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του δανείου δαπανήθηκε για τις ανάγκες της κρατικής μηχανής και του βαυαρικού στρατιωτικού σώματος, που είχε συσταθεί για να στηρίξει την νέα δυναστεία. Ο κυριότερος όμως μηχανισμός επέμβασης των δυνάμεων ήταν ο έλεγχος της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής σκηνής, καθώς το κομματικό σύστημα, έτσι όπως είχε προκύψει μέσα από την Ελληνική Επανάσταση, είχε καταστήσει τους πρεσβευτές των τριών δυνάμεων δομικό στοιχείο της τριμερούς πολιτικής διαίρεσης σε αγγλικό, γαλλικό και ρωσικό κόμμα. Αντίστοιχα η πολιτικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα των ελληνικών ηγετικών στρωμάτων γινόταν κατ'ανάγκην κάτω από την επίδραση της καθοριστικής επίβλεψης των τριών εγγυητριών δυνάμεων πάνω στην υπόσταση --πολιτειακή, οικονομική και εδαφική-- του νέου κράτους.

Ωστόσο, κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες της ύπαρξής του το ελληνικό βασίλειο προσπάθησε να τηρήσει μια πολιτική ισορροπιών έναντι των τριών μεγάλων δυνάμεων. Την πολιτική αυτή εγκαινίασε ο Georg Ludwig von Maurer, νομομαθής και μέλος της τριμελούς βαυαρικής αντιβασιλείας, όταν το 1833 κήρυξε το αυτοκέφαλο της Ελληνικής εκκλησίας, αποκόποντας την εκκλησία και τυπικά από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, πιθανή πηγή, είτε οθωμανικών πιέσεων, είτε ρωσικής επιρροής. Η Ρωσία μάλιστα διέθετε μέσω της κοινής ορθόδοξης πίστης και της εκκλησίας έναν αποτελεσματικό μοχλό ιδεολογικής κινητοποίησης των Ελλήνων. Παρείχε έτσι κάλυψη στις ελληνικές αλυτρωτικές διεκδικήσεις αλλά και στις δυνάμεις που ήθελαν να υπονομεύσουν τη βαυαρική, ετερόδοξη δυναστεία. Με την υπαγωγή της εκκλησίας στην κρατική εξουσία και τον περιορισμό του πλήθους των μοναστηριών η πολιτική της βαυαρικής αντιβασιλείας επιδίωκε να ελέγξει αυτό τον διπλό κίνδυνο προς όφελος της σταθερότητας του ελληνικού βασιλείου.⁸

---

8. Βλ. περισσότερα στο επόμενο κεφάλαιο.

Ο στρατός του νέου βασιλείου, δυναμικότητας 6-8000 ανδρών, απασχολείτο στην εσωτερική ασφάλεια της χώρας, δηλαδή στην καταδίωξη της ληστείας και στην καταστολή εξεγέρσεων, που προκαλούνταν συχνά από τη συλλογή των φόρων και από τα μέτρα περιορισμού της εκκλησίας ή άλλων προνομίων.⁹ Η δε ναυτική δύναμη της Ελλάδας ήταν εντελώς ανύπαρκτη, μέχρι την πραγματοποίηση του εξοπλιστικού προγράμματος της δεκαετίας του 1880. Λόγω της εσωτερικής του αδυναμίας το νέο βασίλειο δεν ήταν σε θέση να αξιοποιήσει την επόμενη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, που εξερράγη ταυτόχρονα με την εγκατάσταση της ελληνικής μοναρχίας.

Το Νοέμβριο 1831 ο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου κήρυξε τον πόλεμο κατά της Πύλης εισβάλλοντας στην Παλαιστίνη και τη Συρία. Έως το 1832 τα αιγυπτιακά στρατεύματα υπό τον Ιμπραήμ είχαν προχωρήσει μέσα στη Μικρά Ασία, δημιουργώντας έτσι ανησυχία και ευκαιρίες νέας επέμβασης των μεγάλων δυνάμεων. Η Γαλλία, με πρόσφατους δεσμούς με τον αιγύπτιο ηγεμόνα, του παρείχε την υποστήριξή της. Η Βρετανία όμως, απασχολημένη με τις εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη, δηλαδή με την Πορτογαλία και το Βέλγιο, και βλέποντας να αναβιώνει ο παλιός της ανταγωνισμός με τη Γαλλία, καθυστέρησε να αντιδράσει. Άφησε έτσι την πρωτοβουλία των διπλωματικών ελιγμών στη Ρωσία, η οποία ήλθε αρωγός στο αίτημα του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ για βοήθεια. Έστειλε στην Κωνσταντινούπολη ρωσικά πλοία το Φεβρουάριο και στρατό τον Απρίλιο 1833 και έσωσε έτσι την Πόλη και τα Στενά από τον Ιμπραήμ. Αποτέλεσμα της ρωσικής αυτής επέμβασης υπήρξε η οκταετούς διάρκειας ρωσoturκική αμυντική συνθήκη του Ουνκιάρ Σκελεσί τον Ιούλιο 1833. Σε μυστικό άρθρο της συνθήκης η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναλάμβανε την υποχρέωση να κλείνει τα Στενά στα ξένα πολεμικά πλοία, στις περιπτώσεις που η Ρωσία θα βρισκόταν σε πόλεμο. Το άρθρο αυτό ακύρωνε

---

9. Βλ. παρακάτω.

ουσιαστικά τη συνθήκη ειρήνης των Δαρδανελίων του 1809 και το ναυτικό πλεονέκτημα της Βρετανίας στην χρήση των Στενών σε περίπτωση ρωσο-βρετανικής σύγκρουσης, πλεονέκτημα που απέρρεε από τη συνθήκη του 1809.

Η Ρωσία όμως δεν προχώρησε στην αξιοποίηση αυτού του πλεονεκτήματος, καθώς ούτε αυτή ούτε καμιά άλλη από τις μεγάλες δυνάμεις ήταν σε θέση να στηρίξει στρατιωτικά τον αποκλειστικό έλεγχο των Στενών απέναντι στη βέβαιη συνδυασμένη αντίδραση των υπολοίπων. Ήταν όμως αρκετά σημαντική και αποτελεσματική η μεταστροφή της ρωσικής διπλωματίας, ώστε να ανακαθορίσει την πολιτική του Palmerston και της Βρετανίας απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα για τα επόμενα σαράντα χρόνια, μέχρι δηλαδή την Ανατολική κρίση του 1875-78. Η πολιτική αυτή έγινε γνωστή ως πολιτική στήριξης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνέπεσε δε χρονικά με μια περίοδο οικονομικής ανάπτυξης των ευρωπαϊκών βιομηχανικών δυνάμεων, ευημερίας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, περίοδο όμως κατά την οποία διευρύνθηκε η παγκόσμια οικονομική και ναυτική πρωτοπορία της Βρετανίας έναντι των ηπειρωτικών ανταγωνιστών της. Αυτή η περίοδος παρατεταμένης ειρήνης στην Ευρώπη ονομάστηκε Pax Britannica, κατά το ρωμαϊκό υπόδειγμα. Κατά την εποχή αυτή κυρίαρχη φυσιογνωμία στις ευρωπαϊκές διπλωματικές εξελίξεις υπήρξε ο βρετανός υπουργός εξωτερικών και, μετά το 1855, πρωθυπουργός λόρδος Palmerston. Οι πρώτες εκδηλώσεις του ελληνικού αλυτρωτισμού επομένως συνέπεσαν με μια εξαιρετικά αντίξοχη διεθνή συγκυρία.

Η νέα βρετανική πολιτική:

1 Εστράφη στην ενίσχυση των εμπορικών σχέσεων Βρετανίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με αποτέλεσμα τη σύναψη εμπορικής συμφωνίας το 1838, η οποία καταργούσε τα μονοπώλια και καθεστώτα οικονομικής προστασίας της οθωμανικής επικράτειας σε όφελος των βρετανικών βιομηχανικών εξαγωγών.

2 Για να αντιμετωπίσει την γαλλική επιρροή στην Αίγυπτο αναζήτησε στηρίγματα για να ενισχύσει την πρόσβαση προς την Ινδία από τους χερσαίους δρόμους της Μέσης Ανατολής και της Κεντρικής Ασίας. Η τελευταία αυτή επιλογή έφερε τη Βρετανία πρώτη φορά σε αντιπαράθεση με τη ρωσική επιρροή στην περιοχή αυτή, στην οποία η Ρωσία είχε αρχίσει να επεκτείνεται ήδη από το 1828. Κατέστησε έτσι και την Κεντρική Ασία μέρος του Ανατολικού Ζητήματος.

3 Αναβίωσε την Ευρωπαϊκή Συμφωνία, δηλαδή τη σύγκληση διασκέψεων με τις άλλες μεγάλες δυνάμεις για τη συνυπευθυνότητα στην επίλυση των κρίσεων.

Την επόμενη κρίση στην Ανατολική Μεσόγειο προκάλεσε ο σουλτάνος Μαχμούτ με την επίθεσή του κατά της Αιγύπτου τον Απρίλιο του 1839. Ωστόσο ο πόλεμος σύντομα έλαβε κακή τροπή για τον Μαχμούτ, ο οθωμανικός στόλος, τον οποίο είχε ανασυστήσει μετά την καταστροφή του στη ναυμαχία του Ναυαρίνου, αυτομόλησε και κατέφυγε στην Αλεξάνδρεια ενώ ο ίδιος ο σουλτάνος πέθανε τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου. Ήδη τότε η Βρετανία είχε πια ξεκαθαρισμένους στόχους και πολιτική, έτσι ώστε έσπευσε να στηρίξει την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ρωσία συνέπλευσε με τη Βρετανία σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευτεί το ρήγμα ανάμεσα στη δεύτερη και τη Γαλλία, η οποία βρέθηκε σε διεθνή απομόνωση λόγω της επιμονής της να στηρίξει την Αίγυπτο κατά της Πύλης. Τόσο ο αυστριακός καγκελάριος Metternich, όσο και η Πρωσία στήριξαν μια κοινή στάση υπέρ της Πύλης, που κατέληξε στην υπογραφή της συμφωνίας του Λονδίνου τον Ιούλιο του 1840. Σύμφωνα με τους όρους της συμφωνίας ο αιγυπτιακός στρατός υπό τον Ιμπραήμ έπρεπε να αποχωρήσει από τα εδάφη, που είχε εν τω μεταξύ κατακτήσει. Η Βρετανία τέλος, έχοντας καταλάβει στρατιωτικά τη Βηρυτό, κατόρθωσε να επιβάλει με τα όπλα τη θέλησή της και να επιτύχει την υπογραφή της Σύμβασης των Στενών τον Ιούνιο του 1841. Η σύμβαση αυτή, στην οποία συμμετείχαν και οι πέντε μεγάλες δυνάμεις (Βρετανία, Ρωσία, Πρωσία, Αυστρία και Γαλλία) ήταν η πρώτη πολυμερής

συμφωνία με την Πύλη για τη διέλευση πολεμικών από τα Δαρδανέλια και το Βόσπορο, η οποία ανέτρεπε τους όρους της συνθήκης του Ουνκιάρ Σκελεσί και, όπως η βρετανο-τουρκική συμφωνία του 1809, απαγόρευε τη διέλευση όλων των πολεμικών πλοίων από τα Στενά σε περιόδους που η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν βρισκόταν σε πόλεμο. Η νέα όμως πολυμερής συμφωνία έδινε το δικαίωμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να επιτρέψει τη διέλευση πολεμικών πλοίων σε περιόδους, που αυτή βρισκόταν σε πόλεμο, καθεστώς το οποίο η Βρετανία ήταν σε θέση να εκμεταλλευτεί κατά της Ρωσίας, και το οποίο χρησιμοποίησε κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο.

Η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος των ετών 1839-41 υποκίνησε για πρώτη φορά την επίσημη ελληνική αλυτρωτική πολιτική υπό την ηγεσία του γαλλόφιλου πρωθυπουργού Ιωάννη Κωλέττη με αφορμή την κατάσταση στην Κρήτη. Το νησί είχε παραχωρήσει ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ στον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου το 1830 ως ανταμοιβή για τη συμμετοχή του στην προσπάθεια καταστολής της Ελληνικής Επανάστασης και της απώλειας του αιγυπτιακού στόλου στη ναυμαχία του Ναβαρίνου. Λόγω της αιγυπτιακής κακοδιοίκησης και βαριάς φορολογίας οι Κρήτες ζήτησαν το 1833 να τεθούν υπό την προστασία των τριών μεγάλων δυνάμεων, αίτημα το οποίο αυτές απέρριψαν. Η αναβίωση όμως του Κρητικού ζητήματος εκείνη την εποχή εξελισσόταν στο πλαίσιο του βρετανο-γαλλικού ανταγωνισμού. Κατά την επόμενη φάση της αιγυπτιακής κρίσης το 1839 η Βρετανία αξίωσε από τον Μεχμέτ Αλή να εκκενώσει την Μικρά Ασία μαζί με την Κιλικία και τη νότια Συρία. Το νησί επανήλθε στην οθωμανική κυριαρχία το 1840. Η μεταβολή κυριαρχίας έδωσε το έναυσμα για νέα κρητική επανάσταση.

Τόσο το στέμμα, όσο και η κοινή γνώμη και οι παροπλισμένοι πια οπλαρχηγοί του '21 ζήτησαν να ωφεληθούν από τη δύσκολη θέση, στην οποία βρισκόταν ο σουλτάνος, ενισχύοντας άτακτα στρατιωτικά σώματα στην Κρήτη και τα βόρεια

σύνορα της χώρας. Το Φεβρουάριο του 1841 οι Χριστιανοί της Κρήτης επαναστάτησαν κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τη συνθήκη του Λονδίνου του προηγούμενου έτους, η οποία τους είχε επαναφέρει κάτω από την κυριαρχία του σουλτάνου. Η επανάσταση αυτή κατεστάλη από τις δυνάμεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ η Ελλάδα δεν ήταν σε καμία θέση να την υποστηρίξει.

Η Ελλάδα όχι μόνο ήταν ανέτοιμη να καρπωθεί οφέλη από την κρίση των Στενών, αλλά απέτυχε επίσης να εξομαλύνει τις σχέσεις της με την Πύλη. Ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος, υπουργός εξωτερικών της Ελλάδας σε μια χωρίς πρωθυπουργό αυλική κυβέρνηση, υπό τον απόλυτο έλεγχο του Όθωνα, επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη το Νοέμβριο του 1839. Η επίσκεψη πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία της ανάρρησης του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ στον οθωμανικό θρόνο και της προκήρυξης του διατάγματος του Gülhane. Το διάταγμα, έργο του νέου Μεγάλου Βεζίρη Ρεσίντ Μουσταφά πασά, που εκδόθηκε υπό την πίεση της βρετανικής πολιτικής κατά τις αντιλήψεις του Palmerston, προέβλεπε μεταρρυθμίσεις στη διακυβέρνηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συγκεκριμένα ισονομία, εξασφάλιση της ζωής, τιμής και περιουσίας όλων των υπηκόων και δίκαιο φορολογικό σύστημα. Το διάταγμα του Gülhane, παρά το γενικό και ασαφή του χαρακτήρα, σήμανε την έναρξη της περιόδου των μεταρρυθμίσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία διήρκεσε σαράντα χρόνια και επηρέασε την εξέλιξη των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας και τις σχέσεις μεταξύ τους και με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Το πρώτο ταξίδι έλληνα υπουργού εξωτερικών στην Πόλη, που πραγματοποίησε ο Κ. Ζωγράφος, απέληξε στην υπογραφή ελληνοτουρκικής εμπορικής συμφωνίας το Μάρτιο του 1840. Με την επιστροφή του όμως στην Ελλάδα, ο Ζωγράφος αντιμετώπισε θύελλα αντιδράσεων και δεν μπόρεσε να στηρίξει τη συνθήκη αυτή, η οποία, στο μέσο μάλιστα της Ανατολικής κρίσης, απορρίφθηκε από την κυβέρνηση και το σύνολο της κοινής γνώμης.

Πίνακας 2: Χρονολόγιο διεθνών συμφωνιών για τα Στενά (1809-1841)

1809, Ιανουάριος	Συνθήκη Δαρδανελίων
1833, Ιούλιος	Συνθήκη Ουνκιάρ Σκελεσί
1841, Ιούνιος	Σύμβαση των Στενών

Μετά τη νέα τροπή του Ανατολικού Ζητήματος το 1841, ακολούθησε περίοδος ηρεμίας στο Ανατολικό Ζήτημα. Η Ρωσία όμως επανήλθε στην πολιτική της διάβρωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την ενίσχυση εθνικών κινημάτων. Τώρα όμως η επιλογή αυτή της ρωσικής πολιτικής άρχισε να θίγει τα συμφέροντα της Αυστρίας, της οποίας οι πολυεθνείς πληθυσμοί αποκτούσαν πολιτικές διεκδικήσεις και απείλησαν την ενότητα της αυτοκρατορίας με τις επαναστατικές εξεγέρσεις του 1848. Την ίδια εποχή η Αυστρία επιζητούσε εμπορικές διεξόδους νότια στις σλαβικές περιοχές των Βαλκανίων και στους εμπορικούς δρόμους του Δούναβη προς τον Εύξεινο Πόντο και την Ανατολική Μεσόγειο. Η Αυστρία έτσι άρχισε και πάλι να αποκτά περισσότερο ενεργό ανάμειξη στο Ανατολικό Ζήτημα.

Η επόμενη ευκαιρία για τον ελληνικό αλυτρωτισμό παρουσιάστηκε όταν εξερράγη ο Κριμαϊκός πόλεμος. Αφετηρία του πολέμου ήταν ο ανταγωνισμός Ρωσίας και Γαλλίας για τον έλεγχο των Αγίων Τόπων. Ο μεν γάλλος αυτοκράτορας Ναπολέον Γ΄ επιζητούσε να στηρίξει το νέο δικτατορικό του καθεστώς στην εύνοια των Γάλλων ρωμαιοκαθολικών, ενώ ο Τσάρος Νικόλαος Α΄ αποσκοπούσε στη διεύρυνση των δικαιωμάτων προστασίας, που ισχυριζόταν ότι είχε εξασφαλίσει η Ρωσία από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), πάνω στο σύνολο των ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Πύλη αρνείτο μια τόσο εξόφθαλμη παραβίαση της κυριαρχίας της και, αφού η Ρωσία έκανε περισσότερο αισθητή την πίεσή της εισβάλλοντας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τον Ιούλιο του 1853, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν η καταστροφή του τουρκικού στόλου στη

Σινώπη το Νοέμβριο από τους Ρώσους. Το σοβαρό αυτό γεγονός είχε διεθνείς επιπτώσεις και θορύβησε τη Γαλλία αλλά και τη Βρετανία, τόσο για την τύχη της αυτοκρατορίας, όσο και ειδικότερα για την ασφάλεια των Στενών. Η ευρωπαϊκή σύρραξη που ακολούθησε από το Μάρτιο 1854 κράτησε ως το Φεβρουάριο 1856, αλλά περιορίστηκε γεωγραφικά μόνο στην περιοχή της Κριμαίας, όπου βρισκόταν ο Ρωσικός ναύσταθμος της Μαύρης Θάλασσας, και κατέληξε στην ήττα των ρωσικών δυνάμεων.

Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου η φιλορθόδοξη θέση της Ρωσίας ενθάρρυνε τους Έλληνες να επωφεληθούν από τη δυσχερή θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως μετά την καταστροφή του οθωμανικού στόλου στη Σινώπη. Ο Όθων, η βασίλισσα Αμαλία, σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, των αξιωματικών του στρατού, των καθηγητών και φοιτητών του Πανεπιστημίου αλλά και Επτανήσιοι και Έλληνες των κοινοτήτων του εξωτερικού συμμετείχαν στη γενική εθνική κινητοποίηση, οικονομική και πολεμική. Οι εθνικές εξεγέρσεις στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία ως τη Χαλκιδική βρήκαν υποστήριξη σε πολεμοφόδια, εθελοντές και στελέχη του ελληνικού στρατού. Η διπλωματικές σχέσεις της Αθήνας με την Πύλη διακόπηκαν. Οι πρέσβεις της Γαλλίας και της Βρετανίας πίεζαν τον βασιλιά να αναστείλει την ενίσχυση των επαναστατών και να ανακαλέσει τους αξιωματικούς που συμμετείχαν στην εξέγερση, ενώ όσα μέλη της κυβέρνησης του Αντωνίου Κριεζή διαφωνούσαν με την επιθετική πολιτική του Όθωνα υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους. Η διακυβέρνηση του Όθωνα προσέλαβε ιδιαίτερα απολυταρχικό χαρακτήρα, ενώ ταυτόχρονα, έχοντας υιοθετήσει μια ασυμβίβαστη αλυτρωτική πολιτική, το βασιλικό ζεύγος αποκτούσε το λαϊκό έρεισμα που ως τότε δεν είχε επιτύχει.

Η εθνική κινητοποίηση όμως έλαβε τέλος τον Μάιο 1854, όταν η Γαλλία και η Βρετανία αποβίβασαν στρατό και κατέλαβαν τον Πειραιά. Στη συνέχεια

εγκαταστάθηκαν και στην Αθήνα μεταφέροντας μια νέα λοιμώδη ασθένεια, τη χολέρα, από την οποία πέθανε περίπου το 10 τοις εκατό των κατοίκων της πόλης. Οι δύο δυνάμεις επέβαλαν ουδετερότητα στον Όθωνα και ταυτόχρονα αντικατάσταση της κυβέρνησης Κριεζή με κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, η οποία επονομάστηκε "υπουργείο κατοχής". Η νέα κυβέρνηση απομάκρυνε το ελληνικό κράτος από τη δίνη του Ανατολικού Ζητήματος και στράφηκε προς την εσωτερική αναδιοργάνωση της χώρας. Όταν επαναλήφθηκαν οι διπλωματικές σχέσεις, οι δύο χώρες υπέγραψαν τον Ιούνιο 1855 την πρώτη ελληνοτουρκική "Συνθήκη Εμπορίου και Ναυτιλίας", την γνωστή ως Συνθήκη της Κάνλιτζας, και τον επόμενο χρόνο τη σύμβαση για την καταδίωξη της ληστείας. Μετά τη λήξη μάλιστα του Κριμαϊκού πολέμου, στις αρχές του 1857 εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα για πρώτη φορά διεθνής επιτροπή οικονομικού ελέγχου των τριών μεγάλων δυνάμεων που είχαν εγγυηθεί το δάνειο του 1833. Η επιτροπή υπέβαλε στην ελληνική κυβέρνηση το πόρισμά της μετά από εργασία δύο ετών, αλλά οι εισηγήσεις της δεν λήφθηκαν υπόψη. Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι, η εκτροπή των σχέσεων των ελληνικών κομμάτων με τις μεγάλες δυνάμεις με αφορμή την αγγλογαλλική κατοχή, συνέβαλε ουσιαστικά στο τέλος του συστήματος των ξενικών κομμάτων.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος τερματίστηκε με τη συνθήκη των Παρισίων της 18/30 Μαρτίου 1856, στην οποία αποτυπώνονταν οι νέες ισορροπίες του Ανατολικού Ζητήματος. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναβαθμιζόταν ως ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, η ακεραιότητά της τίθετο κάτω από την εγγύηση των μεγάλων δυνάμεων, η ναυσιπλοΐα του Δούναβη αλλά και το καθεστώς των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών τίθεντο κάτω από την εποπτεία των μεγάλων δυνάμεων και όχι μόνο της Ρωσίας, όπως ίσχυε ως τότε, η δε Μαύρη Θάλασσα αποστρατιωτικοποιείτο. Σε χωριστή συνθήκη των Παρισίων της 3/15 Απριλίου μεταξύ Βρετανίας, Γαλλίας και Αυστρίας η απειλή κατά της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθίστατο *casus belli*, αιτία πολέμου, για τις τρεις αυτές δυνάμεις.

Η αποστρατιωτικοποίηση της Μαύρης Θάλασσας, μεγάλο πλήγμα κατά της ρωσικής αυτοκρατορίας, την εξώθησε σε στροφή εσωτερικής ανασυγκρότησης, ενώ οι εγγυήσεις για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνέπιπταν με την αποδοχή της τελευταίας στο στενό κύκλο των μεγάλων δυνάμεων, οι οποίες προσδιόριζαν τη διεθνή νομιμότητα. Εξαιτίας όμως της αστάθειας στις ενδοευρωπαϊκές ισορροπίες το κύρος των συνθηκών του 1856 τέθηκε σε αμφισβήτηση σύντομα, έτσι ώστε οι δύο αυτοί όροι της συνθήκης των Παρισίων, δηλαδή η αποστρατιωτικοποίηση της Μαύρης Θάλασσας και οι εγγυήσεις υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν διατηρήθηκαν σε ισχύ για πολύ. Το 1870 η Ρωσία εκμεταλλεύτηκε την ήττα της Γαλλίας από την Πρωσία και σε συνεννόηση με τη Γερμανία και την Αυστρία αναθεώρησαν τους σχετικούς όρους της συνθήκης των Παρισίων. Έτσι ο ρωσικός στόλος επανήλθε στη Μαύρη Θάλασσα. Εξ άλλου επτά χρόνια αργότερα, το 1877, όταν η Ρωσία επετέθη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να υποστηρίξει τους εξεγερμένους σλάβους των Βαλκανίων, οι εγγυήσεις του 1856 δεν τέθηκαν σε εφαρμογή από τη Βρετανία και την Αυστρία για να αποτρέψουν τις εδαφικές απώλειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την ίδια προσωρινή διάρκεια είχε και η συμμετοχή της Πύλης στην Ευρωπαϊκή Συμφωνία, η οποία λησμονήθηκε στην επόμενη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος.¹⁰

Η αναζωπύρωση της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος λόγω του Κριμαϊκού πολέμου συνέπεσε με το κίνημα του Garibaldi στην Ιταλία και τις επιτυχίες του. Ο Όθων υπολόγιζε σ'αυτές για να προκληθεί η ανάφλεξη στα Βαλκάνια, της οποίας ο ίδιος αδυνατούσε να ηγηθεί. Χωρίς όμως έρεισμα ούτε εγχώριο ούτε στις δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις έχασε το θρόνο του το 1862.

Γενικότερα, για την ελληνική πολιτική τάξη τα σύνορα που δόθηκαν στο ελληνικό βασίλειο το 1832 ήσαν προσωρινά. Επίσης το ελληνικό αλυτρωτικό

---

10. Βλ. παρακάτω το κεφάλαιο 8.

πρόγραμμα εξελίχθηκε μέσα από αντιφάσεις. Όπως έχει δείξει η Έλλη Σκοπετέα στο κλασικό έργο της *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, με την ασάφεια της διατύπωσης "Μεγάλη ιδέα", που στέγασε τον αλυτρωτισμό σε όλες του τις εκδοχές, με το σχίσμα ανάμεσα στο ελλαδικό και το ευρύτερο έθνος, σχίσμα που δημιούργησαν τα εθνικά σύνορα, με την προβολή του κράτους ως "προτύπου" και, αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1870, με την ανάληψη εθνικού ρόλου από την ομογένεια, η θέση του ελληνικού βασιλείου στο ρευστό τοπίο του Ανατολικού Ζητήματος παρέμενε άστατη. Έτσι η εθνική πολιτική ταλαντευόταν ανάμεσα στην επιθετική διεκδίκηση και την εσωστρεφή ανασύνταξη.

Βιβλιογραφία

- Anderson, M.S. *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*. Λονδίνο: Macmillan, 1966.
- Clayton, G.D. *Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*. Λονδίνο: University of London Press, 1971.
- Crawley, C.W. *The Question of Greek Independence*. Cambridge, 1930.
- Dakin, Douglas. *The Greek Struggle in Macedonia*. Θεσσαλονίκη: IMXA, 1966.
- Dakin, Douglas. *The Unification of Greece, 1770–1923*. Λονδίνο: Ernest Benn Ltd, 1972.
- Dontas, Domna. *Greece and the Great Powers, 1863–1875*. IMXA. Θεσσαλονίκη, 1966.
- Driault, Éd. και M. Lhéritier. *Histoire diplomatique de la Grèce*. Παρίσι: 1925.
- Gardikas - Katsiadakis, Helen. *Greece and the Balkan Imbroglia: Greek Foreign Policy, 1911–1913*. Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Αθήνα, 1995.
- Helmreich, Paul C. *From Paris to Sèvres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*. Columbus, Ohio: Ohio State UP, 1974.
- Kofos, Evangelos. *Greece and the Eastern Crisis, 1875–1878*. Θεσσαλονίκη: IMXA, 1975.
- Leontaritis, George B. *Greece and the First World War: From Neutrality to Intervention, 1917–1918*. East European Monographs.284. Boulder, 1990.
- Mazower, Mark. *The Balkans*. Λονδίνο: Phoenix Press, 2001.
- Petropulos, John Anthony. *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–1843*. Princeton: Princeton UP, 1968.
- Petsalis-Diomidis, N. *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*. Θεσσαλονίκη, 1978.
- Γαρδίκια, Κατερίνα. *Προστασία και εγγυήσεις· στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821–1920)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999.

Δετοράκης, Θεοχάρης Ε. *Ιστορία της Κρήτης*. 2η έκδ. Ηράκλειο, 1990.

Διβάνη, Λένα. *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947) (Απόπειρα πατριδογνωσίας)*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2000.

Κωφός, Ευάγγελος. *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881. Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασεως στην προσάρτηση της Θεσσαλίας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1981.

Λάσκαρις, Μ.Θ. *Τό Άνατολικόν Ζήτημα (1800-1923). Τόμος Α΄ (1800-1878)*. Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας, 1978. 1948-55.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος. *Η ελληνική έξωτερική πολιτική 1900-1945*. Αθήνα: Εστία, 1992.

Σκοπετέα, έλλη. *Το "Πρότυπο βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο, 1988.